

Оксана ЯКОВИНА,
кандидат філологічних наук,
Інститут літератури
ім. Тараса Шевченка НАН України

МЕТАФІЗИКА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ XVII СТОЛІТТЯ: ІВАН ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ

УДК 821.161.2-1.09 "16" І.Величковський:11

У статті розглянуто сутність метафізичної поезії, зокрема Івана Величковського, й простежено її тяглість у XX ст.
Ключові слова: метафізичність у поезії, схоластично-ренесансна філософія, молитва-медитація, діалектика буття, Божий задум.

К оли ми говоримо про метафізичність у поезії, то маємо на увазі передусім раціонально-екзистенційні смисли. Починаючи з XIII ст., буттєва проблематика в метафізиці стає домінантною¹. Буття, що пізнається поетом-метафізиком, актуалізується в його свідомості саме через раціональні й екзистенційні смисли. Деформація буттєвих смислів, які особливо активізувалися в бароковий період, починає визначати масовий світогляд лише у XX ст. Найбільш симптоматично відповідну свідомість передбачив Фридрих Ніцше. Коментуючи його погляд, Жаклін Рюс зауважує: «Ніцше, цей візіонер Історії, остеріг нас, що нігілізм – це найтяжча хвороба і найтяжче випробування нашого часу, виснаження і загибель Смыслу» [3, с. 227]. Людина нашого часу, проходячи це випробування, змушена робити зусилля, аби залишатися в контакт з смислами буття, змушена заново відкривати те, перед чим сама закрилася. Натомість людина Бароко ще усвідомлювала себе безпосереднім діячем Історії творіння.

Про які ж саме буттєві смисли йдеться одному з непересічних авторів українських метафізичних текстів XVII ст.?

Поет, який повсякчас привертає увагу дослідників і є чи не найяскравішою, найглибшою постаттю в давній українській літературі, – Іван Величковський. За переданням, він був улюбленим учнем і вихованцем ректора Києво-Могилянської академії 1665–1671 рр. Варлаама Ясинського, згодом належав до культурного осередку, що гуртувався навколо чернігівського архієпископа, місцєблюстителя Київської митрополічної кафедри, поета Лазаря Барановича.

У 1690 р., коли архімандрита Києво-Печерської лаври Варлаама Ясинського було обрано митрополитом, Іван Величковський на відзначення цієї події оформив у «книжицю» дві збірки віршів і офірував їх пастиреві. Першу з них – «Зегар цѣлый и полузегарик...» – автор датував 1690 р., другу – «Млек[о], от овцы пастыр[у] належное...» – 1691-м, хоча з присвяти «Млека» Варлаамові Ясинському видно, що свої «труди поетицкіє», зібрані у цій кни-

жечці, поет складав ще замолоду і тепер наважився подати їх «до розсудку» митрополита. Саме факт доброзичливої опіки Варлаама Ясинського і творча співпраця між ректором і поетом пояснюють ту обставину, що звичайний священник із Полтави (яким був Іван Величковський приблизно з 1687 р. до кінця життя) наважується не тільки дарувати власні твори митрополитові, а й висловлювати йому свої міркування про те, яким має бути церковний і громадський діяч [1, с. 67].

Власне збірки «Зегар цѣлый и полузегарик...» та «Млек[о], от овцы пастыр[у] належное...» містять основні метафізичні тексти письменника. Під час ознайомлення з першою з них одразу впадає в око циклічність її структури, через яку докладно і послідовно втілюється метафізичний задум твору. У тексті й підтексті кожної частини відбувається містерія часу: це час видимий, земний, відведений для людського життя (кайрос), рушієм якого є позачасовість, тобто вічний, невимірний рух.

Основними частинами твору є «Зегар цѣлый...» (тобто годинник, що має 24 години), «Полузегарик...» (містить окремо години денні, а окремо нічні) та «Минуты». Три частини – це три світи, в яких і з якими формується в часі людське буття. Саме буттєвість як різні ступені узагальнення життя людини і світу («Я» і «Бог») відчуваємо в кожному рядку поезії. Третя частина – «Минуты» – поділяється на «Минуты всѣх. Общѣе», «Минуты злых» і «Минуты добрых». На такій структурі міг позначитися вплив схоластично-ренесансної філософії, яка об'єктом пізнання визнавала п'ять світів (інтелігібельний, ангельський, елементарний, мікрокосм і макрокосм). Проте в поетичному задумі автора ці світи перетворюються на єдиний буттєвий потік, який починається з Божих справ на небі («Зегар цѣлый...»). Цей вимір не має меж. Найвищою волею він перетинає межу часу, й ми спостерігаємо його у світі земному («Полузегарик...»). Вічний потік набуває конкретності, стає напруженішим, оскільки функціонує в матеріальному світі, поміж людей, і зрештою вливається в людину, в людство («Минуты»). «Минуты» – це рівень мікрокосму, який існує в елементарному світі, відчуває свою належність до макрокосму, але, як неслухняне дитя, має великі проблеми зі світами інтелігібельним (Божа думка) та ангельським (Божа звістка).

Отже, маємо приховану у структурі твору взаємодію трьох світів, які умовно можна назвати

¹ Від Платона до св. Томи Аквінського метафізику розглядали тільки в контексті теорії пізнання; починаючи від св. Томи, метафізична проблематика набуває комплексних буттєвих орієнтирів (стає онтологічною). Див., наприклад: С в е ж а в с к и й С. Святой Тома, прочитанный заново / С.Свежавский // Символ [Париж]. – 1995. – № 33. – Июль.

«поетичними», та п'яти світів «філософських», тобто раціональних або метафізичних. Це – ієрархія, парадигматична вертикаль. У перших двох частинах напруга від зіткнення духовного й матеріального спостерігається лише на духовному рівні (тілесний – у підтексті). Момент напруги в безпосередньому вияві тілесного подають «Минуты».

Персоналізм Івана Величковського в «Минутах» глибокий і змістом, і формою. У ньому також відчутний теологічний зв'язок між трьома особами Бога – Отцем, Сином і Святим Духом. Людина створена Богом із «неба» (людський дух) і «землі» (тіло), які весь час пориваються кожен у своєму напрямку. А в центрі, де мають поєднатися ці два полюси, Іван Величковський ставить Матір Божу, отже материнство загалом. Так можна інтерпретувати задум твору. Проілюструємо сказане окремими віршами:

**Зегар цѣлый,
содержащ в себѣ часов 24**

Час 1.

Час первый возглашает: «Радуйся, едина,
Первѣйшаго от времѣн родившая сына».

Час 2.

Час второй возглашает: «Радуйся, о дѣво,
Ея же сын ест сугуб естеством, о диво».

Час 3.

Час третій возглашает: «Радуйся, невѣсто,
От тройца единаго родившая чисто».

Час 4.

Час ч[етвер]тый возглашает: «Радуйся, чѣтыри
Ю[же] о твоѣм сынѣ гласят столпы вѣри».

[...]

Час 15.

Час ест пятнадесятый: «Радуйся в честь многа
В пятнадесяти лѣтах родившая Бога».

Час 16.

Час ест шестнадесятый: «Радуйся, превзятых
Десять небес вышшая и шестокрылатых».

[...]

Час 21.

Час ест двадѣсят первый: «Радуй и лишше
Дажд зрѣти нам рай от лѣт двадѣсят и вышше».

[...]

Час 24.

Час двадѣсят четвѣртый: [«Радуй]ся, бо сыну
Двадѣсят чтыри старц[и] честь воз[дают] выну»

[1, с. 59–61].

Задум Божий реалізується спочатку через Матір. Діва народжує людям Сина Божого, який «єст сугуб еством» (має сутність, рівну сутності Бога) і водночас називається Сином Людським. «О диво!» – вигукує автор поезії з цього приводу. Небесний потік заторкнув тільки Матір і групу обраних. Він ще не поміж людей. Однак у другій частині поряд із Матір'ю постає Син. Бог утілений приходить до людей:

Полузегарик...

Час 1.

Дневный.

Час гласит первый: «Радуйся, начало,

Чудес Христовых всѣх, жизны зачалю».

[...]

Час 5.

Час гласит пятый: «Радуйся отсюду:

Сын пятма хлѣбы кормил много люду».

[...]

Час 8.

Час гласит осмый: «Радуйся в честь горну,

Сын по днѣх осмых пройде двѣр затворну».

[...]

Час 10.

Час ест дѣсятый: «Радуйся, врежденных

Сын твоѣй очистил дѣсять прокаженных».

[...]

Час 12.

Дванадѣсятый час: «Радуйся, суща,

З дванадѣсяти звѣзд вѣнец имуща» [1, с. 62].

Кожну годину супроводить рефрен «радуйся», але величається ним саме та, що має «вінець із дванадцяти зірок», тобто небесну корону (число дванадцять означає повноту). Години нагадують нами-стини вервиці, кожна з яких символізує розмірковування над тією чи тією рисою Марії або ж над якимось – визначальним для нас, людей, – епізодом з її земного життя. Це характер молитви-медитації (у західному християнстві за цим принципом побудовані, наприклад, молитви «Розарію»²). Нанижуючи основні події від сотворення світу і «прелщення Єви» до народження Ісуса та його жертви на хресті, автор охоплює у творі всю історію спасіння людства, здійснену Сином за участю Діви Марії.

Час 1.

Нощный.

Час гласит первый: «Радуйся, едина

В тмѣ міра сего свѣт рождающая сына».

[...]

Час 4.

Час ест четвертый: «Радуйся, чѣтыры

Освятившая стихія без мѣры».

[...]

Час 6.

Час гласит шестый: «Радуйся, от лестий

Спасшая Євву, прелщенну в час шестый».

Час 7.

Час гласит седмый: «Радуйся, священных

Сын твоѣй седм таин даде нам спасенных».

[...]

Час 9.

Час ест девятый: «Радуйся, бо жертва

Девяти телцов твоим агнем мертва».

[...]

² У православній і католицькій церковних традиціях існують так звані літургії годин – щоденні читання, які відповідають ритмові літургійного року. Вони мають циклічний характер і передбачають медитативну зануреність у сакральну таємницю того, хто молиться. Розмірковуючи над текстами читань, людина живе у ритмі літургійного року, який допомагає їй протистояти хаотичності та мінливості земної екзистенції.

Час 12.

Час дважды шестый: «Радуйся, Спаситель»

В дванадцяти лѣтах бысть учитель» [1, с. 63–64].

Прикметно, що «денні» години показують Сина поміж людей, а «нічні» – наодинці із собою, в його внутрішній Божій сутності («маючи дванадцять років, був учителем мудрих», володіє «сімома сакральними таїнствами» тощо). «Денні» години являють нам переважно видимі, скеровані на конкретних людей дії Ісуса та його Матері, натомість години «нічні» пов'язані з сакральними таємницями, жертвою, «освяченням чотирьох стихій» тощо.

У третій частині твору, як зазначалося, духовний потік торкається людства, тож виникає альтернатива – приймати його людині чи ні. І тільки розуміння мінливості й нетривалості всього, що пов'язане із земним перебуванням, може допомогти зробити адекватний вибір:

Минуты всѣх

Общѣ

Минет младенчество.

Минет отрочество.

Минет юношество.

Минет мужество.

Минет старчество.

[...]

Минет в[есна].

Минет [лѣто].

Минет [осѣ]нь.

Минет зима.

Минут всѣ лѣта.

Минут всѣ времена.

А над все минет час покаянія [1, с. 64].

Вражає єдність метафізичного досвіду представників різних культур і епох. На суголосні думки, які розкривають діалектику буття, натрапляємо у творі нобелівського лауреата Томаса Стернза Еліота «Чотири квартети», який завершує багаторічні філософські шукання англо-американського поета і мислителя ХХ ст.:

Будівлі і живуть, і помирають: час на мурування,

Час жити й час плодитись, час і вітрові

Розхитані віконниці трошити. [...]

В моїм початку – мій кінець... [2, с. 128]

У передмові до зазначеного видання Соломія Павличко зауважила, що «за інтерпретуванням його (Еліота. – О.Я.) поезії йде дискусія не лише про метафізику ідей», а й «про сучасність його давніх прозрін» [2, с. 128].

У тексті Івана Величковського, де йдеться про земний вимір, відчуття часу загострюється. Тут над усім панує час. Він – повноправний володар. І якщо вчасно не збагнути єдину справжню мету земної мандрівки, то час відбере навіть даний людині шанс на спасіння: «А над все минет час покаянія». Це вказівка на альтернативу смерті, на вічне життя як онтологічний факт, адже навернення людини можливе лише на землі.

У цих загальних «Минутах» перед поглядом читача проходить онтогенез людства. Щодо людства і

людини діє один буттєвий принцип – тривання в часі, а проходження різних етапів розвитку має наближати душу до досконалості.

Далі з висоти онтогенезу, з позиції людства Іван Величковський спускається у глибини людської душі. Людина має пройти крізь пекельний вогонь життя, очиститися цим вогнем, аби спромогтися осягнути вічність. Вибір конкретної душі постає як боротьба з власними слабкостями та спокусою дочасних переваг:

Минуты

злых

Минет слава.

Минет бог[а]тво.

Минет честь.

Минет помпа.

Минет гордость.

[...]

Минут службы.

Минут дружбы.

Минут утѣхи.

Минет хитрость.

Минет ошуканство.

[...]

Минет зайзрость.

Минет ненависть.

Минет телесная красота.

Минет сила.

[...]

Минут кривоприсяжства.

Минут и прѣчая безчисленная суетная.

[...]

Нашедши бо смерть, вся сія погубит [1, с. 64–65].

Смерть розкривається як функція виховання душі. Смерть увіходить у філогенез людини, вона весь час присутня в її думках і контролює прагнення. Загалом у добу Бароко, а особливо в Україні періоду Руїни, тема смерті була особливо актуальна в різних мистецьких формах. Саме смерть стає епіцентром тогочасної дійсності. З'являється потреба філософськи оцінити ту руйнацію, яка стала невід'ємною частиною людської екзистенції, зокрема у XVII ст.

На думку Івана Величковського, смерть сама по собі не є злом. Вона – такий же елемент буття, як і народження, дозрівання чи віддавання плодів. Вона є лише однією з частин цілості, і саме через метафізичну єдність законів буття смерть неминуча. Отже, якщо сприймати її як перехід, як міст поміж двома світами людського буття – дочасним та вічним, то думка про неї лікуватиме і заспокоюватиме:

Минуты

добрых

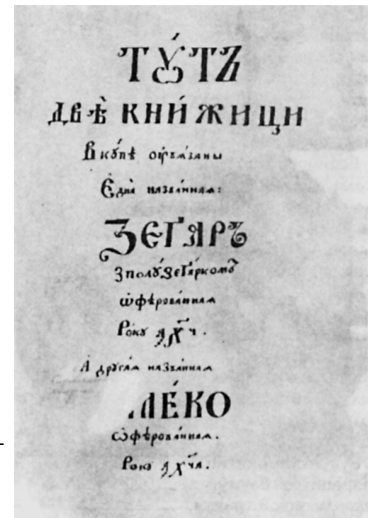
Минут хоробы.

Минут преслѣдованія.

Минут мученія.

Минут бѣды.

[...]

Рукописна титулка
двох книжиць
І.Величковського

Минѹт раны.
 Минѹт наруганія.
 [...]
 Минѹт убѣзство.
 Минѹт калѣцтво.
 Минѹт слѣпотѣ.
 Минет нѣмота.
 Минет хромота.
 Минѹт трѹды, невчѣсы, невпокоби.
 Минѹт всѣкоє злоє.

І наприкінці – есхатологічна правда:

Двѣ страшныя

минѹты

Мѹвит бо вѣм Господь: «Небо и земля

Мѹмо идѹт» [1, с. 65–66].

Метафізичний закон фінальності всього створеного вказує на християнське розуміння світобудови.

Враження від метафізичних інтенцій Івана Величковського посилюються при порівнянні їх із метафізикою буттєвого кола, яку подає Томас Стернз Еліот у розділі «Іст Коукер» («Чотири квартети»):

Опівночі улѣтку вчуєш музику
 Сопѣлки вбогої та звук малого бубна,
 Уздрѣти зможеш танець навкруг вогнища,
 Там чоловік із жінкою, поєднані,
 У танці виступають – це заручини,
 Достойне і таке доречне таїнство.
 Ідуть по двоє, нерозривно злучені,
 Тримаючи за руки одне одного, –
 Це згоди знак. За кругом круг при вогнищі,
 Стрибають через полум'я, йдуть колами
 З сільською урочистістю чи з усміхом;
 Здіймають важкі ноги у незграбному взутті,
 Земляні ноги й глинясті, що ними землю б'ють,
 Веселощі людей, які давно в землі, –
 Пожива для зерна. Ритмічно тупають,
 Додержуються ритму в своїм танці,
 Немов у плині власного життя й змін року:
 Час рокових одмін і час сузір'їв,
 Час урожайних жнив і час доїння,
 Час поєднання чоловіка й жінки,
 Час парування звірів. Ноги – вгору й вниз.
 Час їжі та пиття. Посліду й смерті.

Світанок яскравішає, і день новий
 Готується до спеки й тиші.

[...] Я тут,

Чи там, а чи деінде. У моїм початку... [2, с. 129]

«Зегар цѣлый и полузегарик...» Івана Величковського – це есхатологічна поема, в якій метафізичний план зашифровано у структурі як «три світи», а в змісті як «п'ять світів». Заради двох світів, в яких перетинається «Боже» й «моє», «Бог» і «Я», існує все. Християнський персоналізм поета не йде далі. Він зупиняється на рівні містичного переживання універсальності світу й не торкається суперечностей конкретного серця людини, понівеченого логічними парадоксами, як це бачимо, наприклад, у

польських поетів-метафізиків барокової доби. Головною у творі Івана Величковського є не особа, що споглядає Бога, а Бог, який переживається особою. Можливо, на цьому позначилися тодішні історичні обставини в Україні, а також вплив православ'я, яке традиційно не акцентувало на особистісному чинникові в людині, ставило загальне понад особним.

Розглянута поема Івана Величковського має право на особливий статус в історії літератури, оскільки в ній чи не вперше на українському ґрунті представлено в образах повноту відчуття й розуміння універсуму в його структурній збалансованості поміж духовним і матеріальним світом й послідовно простежено християнську концепцію людини в етичному та гносеологічному планах її буття. Під етикою розуміємо ієрархію цінностей, а під гносеологією – пізнання цієї ієрархії. Момент ієрархії засвідчує істотні впливи схоластики на творчість українського православного священика Івана Величковського, який виніс таку свідомість із Києво-Могилянської академії. Особливості ж схоластичного розуміння ієрархії цінностей полягають у тому, що всі рівні й елементи універсуму однаково важливі, оскільки всі вони створені Богом. Нижчі елементи природи не є гіршими чи менш важливими, вони послідовно підпорядковані вищим в ієрархії елементам буття, позаяк аргіогі їм надано різної функційності. Функційна єдність усіх рівнів закладена в самому принципі ієрархії, що є основою класичного томізму й зберігалася в ренесансному, пізньому томізмі могилянської доби. Авторська художньо-образна модель світу, яка через образи Христа й Діви Марії поєднує духовне з матеріальним, є творчим вираженням цього принципу.

Матір Божа та її материнська любов у Івана Величковського гармонізують духовний і матеріальний світ. Особистісну контемпліацію автора твору можна окреслити формулою української метафізичної поезії – «Бог» і «Я», де увагу сконцентровано не на особі, яка споглядає Бога, а на Богові, який переживається особою. Принцип переживання Бога людиною в Івана Величковського вказує на впливи східнохристиянської містики, тоді як споглядання Бога у схоластичній традиції пов'язане з інтроверсією як раціональним процесом.

Метафізичну творчість Івана Величковського можна кваліфікувати як зразок східноукраїнської православної художньої ментальності. Характерні для такої поетики епічність, риторичність, дидактизм істотно доповнені антропологічним спрямуванням творчої думки, яке прийшло із Заходу. Це, власне, і сформувало український православний персоналізм XVII ст. Відтак у випадку Івана Величковського можна говорити про певний світоглядний синтез. Його художнє втілення у творі «Зегар цѣлый и полузегарик...» засвідчує відкритість української еліти XVII ст. щодо західноєвропейської культури.

Література

1. Величковський І. Твори / І. Величковський. – К., 1972.
2. Еліот Т. С. Вибране / Т. С. Еліот. – К., 1990.

3. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей: Панорама новітньої науки / Ж. Рюс. – К., 1998.